

רחל אליאור

הלוח היהודי והזמן המיסטי

המציאות היא תמיד לא אחידה, מסוכסכת, מלאת סתירות. הדרך היחידה לארגן אותה לתבנית משמעותית אחידה היא לנסות לספר סיפור. ויליאם פוקנר

(א)

לוח השנה העברי מבוסס על זיכרון, על מחזוריות, על תקווה ועל מחלוקת; על זיכרון של אירועים היסטוריים שהיו כרוכים בהתערבות אלוהית והיו בעלי משמעות מכוננת בעניין יחסי הגומלין בין העם ואלוהיו; על מחזוריות תמורות הטבע המשקפות את החוקיות הגלומה בסדר האלוהי השמימי; על תקווה לפענח סדר זה בפרישתו ההיסטורית מן העבר אל העתיד בעולמו של האדם; ועל מחלוקת על הדרך הנכונה לחשב את מועדיהם של אירועי העבר שנתפרשו בתורה ואירועי העתיד הרמוזים בה ביחס למחזוריות גרמי השמים ולחוקיותו של הזמן. לאמור, מחלוקת על מקור הסמכות להכריע בשאלת קביעת הלוח, בעקרון חלוקתו ובשאלת יחסו למועדים שתאריכיהם לא פורשו בתורה באופן חד משמעי. נפתח בזיכרון המשותף ובתפיסת הזמן שהוא מיוסד עליה, נמשיך במחזוריות הקוסמית והפולחנית ובעקרון הזמן המחזורי העומד בתשתיתה, נבחן בקצרה את מהותו של הזמן המיסטי ואת התקווה הגלומה בו ונסיים במחלוקת לגבי הלוח ובמשתמה ממנה.

המחקר האנתרופולוגי המשווה בין תרבויות מצביע על כך שחויית הזמן אינה נתון טבעי משותף לכל בני האדם באשר הם, אלא זו התנסות תלוית תרבות. לאמור, לזמן אין משמעות ניטראלית אלא משמעותו תלויה בתפיסות חברתיות דתיות ותרבותיות. למרות העובדה שההתבוננות בתופעות הטבע המחזוריות, שהצמיחה את רעיון חלוקת הזמן ליחידות מדידה, היתה משותפת לתרבויות שונות, עיקר המשמעות התרבותית והחברתית של הזמן היתה נעוצה במחזוריות המנציחה תכנים בעלי משמעות דתית באמצעות פולחן זיכרון קהילתי.

במסורת היהודית הזמן אינו נתפס כמהלכו היוצר של הטבע וחליפות תמורותיו, ואף אינו נתפס כרצף היסטורי-כרונולוגי שרירותי או כקטגוריה ראציונאלית, אלא הוא נתפס בראש ובראשונה כהשתקפות של הסדר האלוהי ביקום על הקדושה וההבטחה הטמונים בו וכתבניות זיכרון המעצבות את הניסיון הקולקטיבי ביחסי אל ואדם ומשחזרות את ההתערבות האלוהית בהיסטוריה. לעומת הסדר האלוהי השמימי והחוקיות הקבועה במהלכי השמש והירח ותנועות גרמי השמים – שיחסי הגומלין ביניהם קבעו את סדרי הטבע על תקופותיו – נקבעה תפיסת זמן הקושרת בין שמים וארץ, והתמסדה חוקיות פולחנית הקושרת בין העבר להווה באמצעות הלוח. הזמן נתפס כתבנית של משמעות המתייחסת בעת ובעונה אחת הן לסדר האלוהי או לסדרים הקבועים שבטבע ולחוקיות האלוהית הטבועה בהם, המביאה עמה את הברכה הטמונה בשינויי התקופות, בהתחדשות הטבע בצמיחה וביבול, ובכלל התופעות המחזוריות המשפיעות באופן מוחשי על חיי אדם, והן לסדר היום המחזורי של התרבות היהודית, לזיכרון המתחייב ממנה ולתוכנית האלוהית העומדת ביסודה. חלוקת הזמן לתבניות משמעות מחזוריות נערכת הן ביחס לסדר האלוהי השמימי ולהשפעת החוקיות האלוהית של מהלכי השמש והירח ותנועות גרמי השמים, עונות השנה ואיתני הטבע על האדם,

והן ביחס להנחלה של תרבות ולמיסוד של זיכרון משותף המעצב את ההווה על פי אירועי העבר.

לזיכרון יש מעמד מרכזי במסורת היהודית¹ והציווי 'זכור', הנזכר במקרא פעמים רבות – (בנוסח "זכר תזכר את אשר עשה יי", דברים ז, יח; "זכור את היום הזה" שמות יג, ג ורבים דומים לו) – מעוגן בלוח השנה הקושר בין ההתערבות האלוהית החד פעמית בהיסטוריה, אותה מצווים לזכור, לבין חוויית המאורע המתרחשת בצורה מעגלית חוזרת ונשנית מדי שנה בשנה. לוח השנה, המקבע את הזיכרון במערכת פולחנית המנציחה זכרונות משותפים לעם כולו, וקושר בין טקסי זכירה ותפילה לבין מועד קבוע, מבוסס על זמן מחזורי, דהיינו על זמן על-זמני החוזר על עצמו במעגלים חוזרים ונשנים². אולם לאמיתו של דבר בתשתיתו מצויה גם תפישת זמן מיסטית המבוססת על המשמעות הקווית והכרונולוגית של הזמן החד כיווני, העובר מן העבר אל העתיד במקצב קבוע מראש שנמנה בידי אלוהים מראשית לאחרית ומעניק משמעות טראנסצנדנטית להיסטוריה כשלמות. בתפיסת זמן מעין זו, המתייחסת לזכרון משותף של העבר ולציפייה משותפת של העתיד, יש חשיבות עליונה לעיקרון המכונן המצוי בבסיסו של לוח השנה, המתייחס להנצחתו המחזורית של העבר כזמן הקדום שבו אירעו המאורעות בעלי המשמעות, ולהבנייתו הסכמטית של העתיד שבו יתרחשו מאורעות מיוחדים.

העיקרון המכונן המצוי בבסיסו של הלוח העברי הוא התבנית השביעונית, הקושרת בין הזמן האלוהי לזמן האנושי. התבנית השביעונית החוזרת על עצמה מיושמת על רצף משתנה, והיא מושתתת על שני דגמי יסוד; על הסכימה המחזורית הבסיסית של

1. ראו מחקרו המאלף של יוסף חיים ירושלמי, זכור, היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תל אביב תשמ"ח, עמ' 21-48.
2. השוו להבחנותיו הידועות של מירצה אליאדה בעניין הזמן M. Eliade, *The Myth of the Eternal Return*, New York 1954, pp. 34-48

שבעת ימי השבוע, המתייחסים לשבעת ימי הבריאה – דהיינו הזמן האנושי עומד ביחס לזמן האלוהי מראשיתו; ועל הסכימה הקווית של שבע שנים בשמיטה, המפענחת את משמעותו של העבר ההיסטורי, שבו התרחשו המאורעות המכריעים בתולדות ישראל בזיקה למחזוריות שביעונית, ומארגנת את הזמן בשמיטות ויובלים וקובעת זיקה לזמן האלוהי עד אחריתו.

הזמן המחזורי או הזמן הפולחני נקבע באמצעות לוח השנה העברי, הקושר את מחזור החגים עם תמורות הטבע, ומסדיר את הפעילות הטקסית המעידה על ההתערבות האלוהית בגורלו של העם בעבר. הלוח עושה זאת באמצעות חלוקת הזמן לשבתות ומועדים, המשעים את הזמן החולף באמצעות מחזוריות פולחנית. מחזוריות זו מעידה על הזיכרון של הבריתות המקודשות ועל הרציפות ההיסטורית בעלת המשמעות ביחסי האל ועמו שנגלתה בעבר, ומזכירה וממחישה את החייאתם הטקסית המתחדשת מדי שנה ונגלית בהווה.

הזמן המיסטי או הזמן ההיסטורי משקף את התוכנית הקבועה מראש של ההתערבות האלוהית בהיסטוריה, הנמדדת ביובלים, בשמיטות, בקציים, בעידנים, בגאולה ובאחרית הימים; תוכנית המפענחת את העתיד לאור חוקיות העבר ומפקיעה את ההיסטוריה משרירותה המקרית והופכת אותה לבעלת פשר ומשמעות הנפרשים במהלך העתים. ספר היובלים, לדוגמה, נפתח בהכרזה "אלה דברי חלוקת ימי התורה והעדות למעשי השנים לשבועות שנותיהם ויובליהם בכל שנות העולם כאשר דבר ה' אל משה". ובדומה לו עוסקת תורת הסוד הקדומה והמאוחרת בתיאור המקצב הסמוי של ההיסטוריה ובפיענוח חוקיות הזמן המיסטי הנמדד בשבועות ביובלים ובקציים. מגמה זו של חשיפת משמעותם הנסתרת של מאורעות היסטוריים על פי חוקיות המתייחסת לתבנית ההיסטוריה בכללה כאל שלמות בעלת משמעות, מצויה החל מחזון דניאל, חזונות חנוך, ספרות קומראן ומכלול הספרות האפוקליפטית בעת

העתיקה, עבור בתורת השמיטות בספרות הקבלה בימי הביניים, וכלה בתנועות משיחיות של מחשבי קצים מאז ועד ימינו אנו, המפענחים את החוקיות השביעונית הגלומה בהיסטוריה³.

הרעיון של שבוע בן שבעה ימים – שישה ימי עבודה ויום שביעי שבתון – מייחד את תרבות ישראל מכל תרבויות העולם העתיק. עליו מיוסדים כל לוחות השנה העבריים וכל החלוקות המחזוריות השביעוניות של שבועות, שמיטות ויובלות, הן בלוחות הפולחניים והן בלוחות המיסטיים. רעיון מחזוריות המועדים מופיע גם בתרבויות אחרות בעולם העתיק, אולם ההצלבה עם החלוקה השביעונית הקושרת בין שמים וארץ, בין שבוע הבריאה האלוהי לשבוע העבודה והמנוחה האנושי, או בין מקצב הזמן האלוהי והאנושי, מיוחדת ללוח העברי בלבד.

הלוח העברי ביסודו הוא לוח זמן מקודש, המתייחס לזמן כאל רצף מקוטע החוזר ומתחדש ורואה בשבת אות לחסדי האל בעולם. לוח זה הוא לוח קדושה המבוסס על חלוקה שביעונית הקוצבת את הזמן, עוצרת אותו ומתחילה מחדש. ברוח הפסוק "ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אתו, כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות" (בראשית ב, ג) מצווה האדם לשבות מדי יום שביעי, מדי שנה שביעית ומדי יובל. חלוקה זו היא חלוקה פולחנית, המשתיתה וקוצבת את הזמן המקודש. אולם זוהי גם חלוקה שיש בה תפיסת צדק חברתי, שאין דומה לה בתרבויות העולם העתיק. שהרי השנים מתחלקות כידוע לשבתות, לשמיטות וליובלות, שבהם נעצרים התהליכים הכלכליים שבני אדם משועבדים

3. שמיטה היא פרישה של ספירה אלוהית בזמן – כל שמיטה היא בת שבעת אלפים שנה; ראו: שער הגמול, כתבי הרמב"ן, (מהדיר חיים דב שעוועל) ח"ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' שו; פירוש הרמב"ן על התורה, (מהדיר ח"ד שעוועל) ח"ב פרשת בהר, עמודים קס"ז. ספר התמונה מוקדש לדיון בפרישת הזמן המיסטי בשבע שמיטות ושבעה זמנים; על ספר התמונה ותפיסת הזמן הגלומה בו ראו: גרשם שלום, הקבלה של ספר התמונה ושל אברהם אבולעפיה, (ערך יוסף בן שלמה), ירושלים תשל"ו, עמ' 22-26.

להם ומשעבדים אחרים בגינם – העבודה בשדות נפסקת, עבדים משתחררים, אדמות נפדות, חובות נשמטים והזמן חוזר לנקודת ההתחלה. השבת המסמלת את הזמן האלוהי ונתפסת כאות לחסדי האל בעולם, כדברי הנביא יחזקאל: "וגם את שבתותי נתתי להם להיות לאות ביני וביניהם, לדעת כי אני ה' מקדשם" (יחזקאל כ, יב) – מגבילה את העבודה הפיסית שממנה באה פרנסת האדם ורווחתו ושלה הוא נוטה להשתעבד ביותר. השבת לא זו בלבד שהיא מזכה את בני האדם במנוחה, אלא מצווה עליהם מנוחה על יסוד של כפיפות זמנו של האדם לזמן האלוהי ושוויון כל בני החברה לפני הסמכות האלוהית המחוקקת, הקוצבת את משמעותם של העתים. באופן זה מגלמת השבת את ההתקדשות המחזורית המיוסדת על הזיקה בין האל לאדם ומאחדת אותה עם רעיון החירות ועם רעיון הצדק החברתי. הלוח המיוסד על שבתות, מזכיר את המצוות הכרוכות בחובות הזמן שבין אדם לאלוהיו ובין אדם לחברה, כשהמצווים ערבים זה לזה שיוכלו לקיים יחד את כל המצווה עליהם בלוח השנה ולסייע בפרישת משמעותו המקודשת של הזמן, הקצובה במקצב שביעוני.

(ב)

נשאלת השאלה מניין לנו לוח שנה המחלק את הזמן לפי שיטה חשבונית לימים, שבועות, חודשים ושנים, או מהיכן לוח הקוצב את המשך בשביעיות ומצביע על משמעותה הסמויה של ההיסטוריה? מי ייסד אותו ומתי, והאם הלוח שידוע לנו היום הוא הלוח שנהג בימי קדם? ובכן התשובה על השאלות הראשונות איננה חד משמעית, והיא שנויה במחלוקת חוקרים ואילו על השאלה האחרונה התשובה ודאית, משום שהיא נשענת על ידיעות היסטוריות וספרותיות ברורות. על הלוח בישראל עד לגלות בבל ידוע מעט מאוד – הדעה המקובלת על רוב החוקרים היתה שבישראל נהג לוח שנה ירחי מראשית התגבשותו לעם. היום מצויות במחקר השקפות אחרות, המעלות את הטענה שמייסוד המלוכה בישראל ואולי אף לפניו התקיים לוח שנה

שמש, שהוחלף לאחר גלות בבל בלוח השנה הירחי של האימפריה הבבלית.⁴ אין במקרא ראייה חותכת אם לוח השנה עד תקופת הכיבוש הבבלי היה לוח שמש או ירחי. הלוח השמשי דורש מנין קבוע וסדיר של 365/364 יום בשנה בלבד, איננו תלוי במולד הירח ומתאים לאופי החקלאי של מועדי ישראל, ואילו אורכה של שנת לבנה הוא 354 יום והיא קצרה בכ"11 יום משנת החמה. הלוח הירחי הוא לוח משתנה, הדורש צפייה בשמש, בירח ובכוכבים. הוא תלוי בבדיקת ימי מולד הלבנה ובמציאת ימי השוויון, במניין בלתי קבוע של ימים בחודש ובעיבור תכוף.⁵ עדויות של המגילות הגנוזות ממדבר יהודה ושל הספרים החיצוניים מן המאות הראשונות לפני הספירה מעידים בבירור על קיומו של לוח בן 364 יום או בן 365 יום במסורת הארץ ישראלית. [שנת השמש היא בת 364 ימים רגילים בתוספת יום מלכות ה' הבא בראש השנה ואינו נמנה בימי השנה, כך שסך כל הימים הוא 365]. יש חוקרים הסבורים שהנהגת לוח השנה השמשי ביהודה ראשיתה בחנוכת מקדש ירושלים בימי יסוד הממלכה של דוד ושלמה. לטענתם לוח זה נוסד כנראה בימי המלך שלמה ככלי אדמיניסטרטיבי לגיבוש הישות הממלכתית של בית דוד בירושלים, אך התבסס על מסורת קדומה יותר, שהתקיימה בארץ כנען מתקופת היותה פרובינציה מצרית.⁶ הם תולים

4. על נושא זה קיימת ספרות מחקרית ענפה שמן הנמנע להביא במסגרת זו בשל קוצר היריעה. לסיכום חלקי של ההשקפות השונות השוו: מיכאל חיוטין, מלחמת לוחות השנה בתקופת בית שני ועריכת מזמורי תהילים על פי לוח השנה, ירושלים 1993, עמ' 110-113.

5. עיינו: אברהם הלוי פרנקל, לוח, האנציקלופדיה העברית, כרך כא, תשכ"ט, עמ' 335-353.

6. במצרים בתחילת ייסודה של הממלכה העתיקה כ-4,000 שנה לפני הספירה נקבעה שנה מלכותית בת 365 יום. לוח השמש המצרי הושפע מקצב גאות הנילוס שהוא של שנה שמשית. במיסטיקת המספרים המצרית למספר 7 חשיבות מרובה; בלוח השנה הפרסי 365 יום וכך גם בלוח המקדוני סלווקי. השוו; O. Neugebauer, The Origin of the Calendar, JNES, vol. 1 (1942) pp. 396-403. גרינץ, מספרות מצרים העתיקה, ירושלים 1975.

זאת בטענה שאי אפשר היה לנהל ממלכה ומערכת כלכלית מסודרת, הכוללת מערכת מיסוי, ללא לוח מקובל. ואכן עובדה היא שפעם ראשונה נזכר מניין שנים-עשר החודשים במקרא ברשימת שנים-עשר האחראים לאחזקת בית שלמה המלך (דברי הימים-א כז, טו) הסמוכה לרשימת הממונים על שנים עשר השבטים. ככל הנראה היה הלוח מותאם לקצב החיים במקדש. הטעם לבחירתו נעוץ בכך, שרק בלוח שמשי ניתן לקבוע מועד קבוע לראשיתם של חגים שמועדם אינו מבואר בתורה, כגון חג השבועות. שכן, לוח השמש הוא קבוע ומבוסס על חישוב אסטרונומי רב שנתי.⁷

לוח של 364 יום או 365 יום הוא כאמור לוח שמשי. לוח זה, (הנזכר למשל בחנוך האתיופי, שנכתב במאה השלישית או השנייה לפני הספירה) קובע כי "השנה תשלם בשלש מאות וארבעה וששים יום", מבוסס על חלוקת השנה לחמישים ושניים שבועות או לחמישים ושתיים שבתות היוצרות במכפלתן $7 \times 52 = 364$ את ימי השנה. חלוקה זו מתייחסת גם לארבע עונות השנה כשבכל עונה נכללים שלושה-עשר שבועות או שלושה-עשר שבתות, והכפלת מספר העונות במספר השבועות ובמספר ימי השבוע נותנת אף היא מספר זהה, $4 \times 13 \times 7 = 364$. הלוח השמשי – המתואר בספר היובלים ב, ט: "ויתן אלהים את השמש לאות גדול על הארץ לשבתות ולחודשים ולמועדים ולשנים ולשבתות השנים וליובלות ולכל עתות השנים" – מסתמך על תנועת השמש בלבד. לפיכך היחידה שלו היא שנת החמה, והגדרת החודש בו היא שרירותית ובעלת מספר ימים קבוע. החגים בו אינם נתונים לתנודות אלא נחוגים בימים ובתאריכים קבועים. כנגד זה הלוח העברי המקובל היום הוא

7. שלמה המלך קבע קיצבה חודשית להספקת צורכי ביתו לשנים עשר השבטים כעולה מדברי הימים, וייסוד הממלכה והקמת המקדש היו קשורים מטבע הדברים במערכת מיסוי ואירגון שהיו תלויות בניהול מחזורי ברור של פעילות המקדש המרכזי בירושלים. החגים, העליות לרגל והקרבנות היו חלק ממקצב פולחני שהתמקד במקדש אך היו גם חלק משיטת מיסוי שעליה בנויה המערכת המפרנסת את בית המלך והכהונה. השוו חיוטין, לעיל.

הלוח הירחי, המסתמך על תנועת הירח בלבד הנתונה לתנודות, ויחידתו היא חודש בן מספר ימים משתנה. לוח זה, שהיה תלוי כאמור, בתצפיות במועדי הופעת מולד הירח והיה טעון עיבור לשם התאמתו לעונות השנה החקלאית, אינו מאפשר קביעת החגים ביום קבוע או במועד חוזר נשנה. יש חוקרים הסבורים שראשיתו של הלוח הירחי בכיבוש ממלכות ישראל ויהודה על ידי האשורים, הבבלים והפרסים בשעה שלוח הירח המסופוטמי נכפה על תושבי הארץ כחלק ממדיניות ניהול האימפריה⁸. לטענתם, גולי בבל היו חייבים להסתגל ללוח הירחי שנהג במקום גלותם, ובהשפעתם הפך לוח זה ללוח הדתי המקובל במסורת היהודית. בלוח מטיפוס זה אין אורך קבוע לחודש ולשנה אלא מקדשים את החודש על פי ראייה, דהיינו קביעת מועד ראש חודש ומספר הימים בו נעשה על פי תצפית ולא על-פי חישוב רב שנתי קבוע⁹. ככל הנראה החל מתקופת גלות בבל וראשית תקופת בית שני היו נהוגים בארץ ישראל שני לוחות מקבילים – הלוח האדמיניסטרטיבי החילוני הבבלי, שהיה מיוסד על תקופת הירח, וחישוב את היממה מערב עד ערב, והלוח הממלכתי המסורתי שנהג במקדש, שייסד את חשבון ימות השנה והמועדים על לוח השמש וחישוב את היממה מבוקר עד בוקר. במועד לא ידוע, אולי בראשית תקופת החשמונאים, הונהג לוח הירח במקדש והחל מאבק חריף בין מצדדי לוח השמש שנהג בבית ראשון למצדדי לוח הירח שהונהג בבית שני, שכן הפרשי החשבון בלוח השנה גרמו לחישובים שונים של הכרזת ראשי החודשים, לשינוי זמני המועדים ולהפרשים בזמני עבודת הקודש.

8. בבבל נקבעה השנה הירחית כשנה בת 354 יום. השנה הקלנדרית מבוססת על הירח תוך עיבור של השנה הירחית בחודש נוסף של שלושים יום מדי מספר שנים. הלוח היוני היה דומה ללוח הבבלי. החודשים נקראים החודש הראשון השני השלישי וכו' ואין להם שמות. שמות החדשים נלקחו מהלוח הבבלי והם מאוחרים.
9. קידוש החודש על ידי ראייה מתואר במשנה ראש השנה א"ב, בבלי שם; סנהדרין י ע"ב. רק בתקופתו של סעדיה גאון נסתיימה קביעת הלוח הקבוע שנתקנה שלבים שלבים וכללה את עקרונות העיבור וקביעת אורכו המדויק של כל חודש.

על אף שאין בידינו לקבוע תאריכים מדוייקים למועד השינוי בלוח הנוהג ואף לא לתעד את תהליך התרחשותו, יש בידינו עדויות רבות על כך שבתקופת בית שני היו חילוקי דעות חריפים בנושא ביסוס חשבון העיתים על תקופת הירח או על לוח השמש. מתפיסת הלוח נגזרת כל העשייה הפולחנית והטקסית, ועל כן גם אם בענייני אמונות ודעות היה קיים מרחב גדול של אי הסכמה, כפי שעולה מן העדות הספרותית מתקופת הבית, הרי שבענייני מעשה נתבעה אחדות. מי שהורה לעשות על פי דעתו, השונה מדעת הכלל, נתפס כחייב, ונאלץ לפרוש מן הציבור או בחר לפרוש מרצונו. חילוקי הדעות בשאלת הלוח הביאו לפרישה מן הכלל של קבוצות וחוגים שונים, שכן החיים על פי לוח־שנה שונה מזה הנוהג אצל כלל העם יצרו חייץ בלתי ניתן לגישור. דבריו של ש' טלמון במחקרו על חשבון הלוח של כת מדבר יהודה מיטיבים להאיר את משמעותה הדתית והחברתית של התופעה: "שינוי בתאריך מן התאריכים הקוצבים את מהלך השנה מביא בהכרח לידי פירוק של שותפות חיים, לידי הפרת התואם שבין מעשי אדם לחברו והוא מבטל אותה סינכרוניזציה במנהגים ובמעשים, שהיא יסוד מוסד לסדרי חברה מתוקנים. דומה שלא נפריז אם נאמר שהסטייה מלוח השנה שנתקבל על העדה הנורמטיבית שימשה לכת מדבר יהודה – וכן לקבוצות פורשות אחרות כשומרונים וכקראים אות וסימן לכפירתם במרות המוסדות המנהיגים את כלל ישראל בתקופתם ולפרישתם מן הציבור. בצדק ראו מתנגדיהם בכך מעין הכרזת מרד"¹⁰.

10. שמריהו טלמון, 'חשבון הלוח של כת מדבר יהודה', מחקרים במגילות הגנוזות, (עורכים יגאל ידין וחיים רבין), ירושלים תשכ"א, עמ' 77-105. שאול ליברמן (JBL 71[1952] pp 205-206) וטלמון כבר העמידו על כך שבסטייה מחשבון הלוח המקובל הצטיינו לא רק אנשי מדבר יהודה ובעלי ספר היובלים אלא גם השומרונים, הצדוקים, הבייתוסים והקראים וציינו שההיצמדות ללוח שנה שונה מן המקובל על כלל ישראל שימשה אמצעי ראשון במעלה לייסוד עליו מגמות לעצמאות חברתית, שבו נאחזו פורשים בעם ישראל מאז הפילוג הפוליטי של ירבעם בן נבט ועד לפרישות הכיתתיות בשלהי ימי הביניים.

ההבדל בחשבון הלוח בתקופת בית שני גרם, כאמור, לקבוצות שונות להתרחק מבית המקדש ומעבודת המקדש משום שהתאריכים שבהם חגגו בו את המועדים היו מוטעים לפי דעתך, וכל עבודת הקודש היתה מושתתת על טעות בחשבון הלוח ועל עיוות סדרי הזמן והמקום המקודשים. הקבוצות שלא קיבלו עליהן את לוח הירח המשתנה ודבקו בלוח השמש הקבוע, הפכו לקבוצות פורשות. על פי עדויות מפורשות ומרומזות בספרות קומראן, ספר היובלים וספר חנוך הראשון, דומה שהיו אלה קבוצות כוהניות שעזבו את ירושלים משום שקבוצות כוהנים אחרות ששירתו במקדש השתיתו את העבודה על לוח הירח.

מן המגילות הגנוזות עולה שלוח שמשי דומה לזה שנהג ככל הנראה בימי בית ראשון – לוח בן 364 ימים המתחלק ל-52 שבועות כפול שבעה ימים שמתחלקים לשנים עשר חודשים בני שלושים יום ועוד ארבעה ימי המעבר בין ארבעת עונות השנה, ולארבעה רבעונים של שלש-עשרה שבתות – היה מקובל על אנשי קומראן ועל חוגים קרובים להם שכתבו ספרים שכוננו ספרים חיצוניים במאות הראשונות לפני הספירה¹¹. לוח שמשי זה היה לוח כוהני והיה לפי דעת

11. לוח כת קומראן פוענח על ידי יגאל ידין בפירושו למגילת המקדש ואומת בפענוחו של טלמון לקטע משמרות הכוהנים שנחשף במערות ים המלח; הלוח הוא לוח שמשי בן 364 יום הנחלק לארבע תקופות של 91 יום כל אחת. כל תקופה נחלקת לשלושה חודשים בני 30-31 יום כאשר היום ה-31 בכל חודש שלישי חותם את התקופה. סך הכל 12 חודשים ו-52 שבועות $52 \times 7 = 4 \times 91 = 364$. על פי סדר היחיד נקראות ארבע התקופות קציר קיץ זרע דשא. לוח המועדים של הכת הוא על פי המועדים במקרא והוא מתעלם מכל המועדים שאינם מופיעים בתורה כגון חנוכה פורים והצומות. במסגרת הלוח נעשית סינכרוניזציה של השנה השמשית בת 364 ימים למופעי הירח המלא. אופיו השמשי של הלוח בולט בסדר היחיד. שם נאמר כי מניין החודשים וקביעת המועדים יושתת על תקופת השמש "המאור הגדול לקודש קודשים ואות נאמן למפתח חסדיו עולם, לראשי מועדים בכל קץ נהיה, ברשית ירחים למועדיהם וימי קודש בתכונם לזכרון במועדיהם" [4,10]. מחקרים מפורטים על הלוח השמשי בספר חנוך, בספר היובלים ובלוח השנה של כת מדבר יהודה מצויים בעבודותיהם של ידין, טלמון, ון-דרקם,

מחבריו הבסיס היחידי הראוי לעבודת המקדש. לוח שנה שמשני שבני כת מדבר יהודה חיו על-פיו מתואר ב"מגילת המקדש", במגילת "מקצת מעשי התורה" ובמסורות מאוחרות ממחצית המאה העשירית, המובאות אצל ההיסטוריוגרף הקראי אל-קירקסני – המייחס אותן לצדוקים ולביתוסים – המזוהים כיום עם בני כת מדבר יהודה¹².

אין ספק שתופעת הכיתתיות בימי בית ראשון ובית שני לוותה במאבקים על הזכות לקבוע את לוח השנה ומועדי החגים. היקף היצירה הספרותית המתמייחסת למקורותיו האלוהיים של הלוח ולסדריו השמימיים מעידה על כך שאין מחסום ופירוד גדולים יותר, בין קבוצות המזדהות סביב זיכרון משותף ופולחן משותף, מאלה שנוצרים מחישוב שונה של ימי השנה והמועדים התלויים בהם. יתר על כן, קבוצות פורשות אלה עשו מאמץ נרחב לאשש את אמיתותן וסמכותן של הלוח הפולחני השנוי במחלוקת שבו החזיקו, באמצעות קישורו ללוח מיסטי-היסטורי. דהיינו, הם ניסו לקשור את ההווה הפולחני עם העבר ועם העתיד, שכן לטענתם חוקיות הלוח הפולחני המבוסס על שבועות-הימים וקושר קשר טקסי בין העבר להווה, תלויה בחוקיות הלוח המיסטי, המתמייחס לשבועות-השנים וקושר קשר מיסטי-אפוקליפטי בין העבר לעתיד.

עדות על לוחות שמשיים שביעוניים בני 364 ימים או 365 ימים שנהגו בחוגים יהודיים שונים ועל לוחות מיסטיים של שבועות, שמיטות, קצים, מועדים ויובלים נמצא, כאמור, בספרים שנכתבו במאות הראשונות לפני הספירה כגון ספר היובלים, ספר חנוך הראשון, הכולל את ספר מהלך מאורות השמים [חנוך האתיופי, פרקים עב-פב], ספר חנוך השני,

מיליק, מורגנשטרן, פרקר, ריבקיין, סגל, בן-שחר ואחרים. המעיינים יוכלו למצוא הפניות מפורטות במבואות לספרים הנזכרים במהדורתו של ג' צרלסורס לפסוידואפיגרפה ובמהדורות המדעיות לכתבי קומראן.

12. ראו מחקרו המקיף של יעקב זוסמן, 'חקר תולדות ההלכה ומגילת מדבר יהודה – הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת "מקצת מעשי התורה"', תרביץ נט, (תש"ן), עמ' 76-11.

צוואות השבטים, מגילת המקדש, מגילת ברית־דמשק, שירות עולת־השבת ובחיבורים נוספים בספרות קומראן. המכנה המשותף לספרים אלה, מלבד האחיזה בלוח שמישי וההתנגדות ללוח ירחי¹³ הוא, שיש בהם עמדה הלכתית מחמירה בענייני עבודת המקדש וקביעת המועדים, והתנגדות לפולחן המקדש הנוהג בזמנם¹⁴. עוד יש בהם עדיפות מובהקת לשבט לוי ולמעמדה של הכהונה מבית צדוק. ברבים מספרים אלה בולטת התביעה לגילוי מתחדש הנשען על סמכות מלאכית ועל קשר בלתי אמצעי עם עולמות עליונים, ועולה בבירור החירות לספר את הסיפור המקראי מחדש בהתאמה לעקרונות של מחזוריות שביעונית. חירות זו, הקשורה פעמים רבות בשזירת מחלוקות אקטואליות לתוך סיפורי העבר, עולה בצד הפקעת הסמכות מן הגילוי ההיסטורי הכתוב המקובל ומהזמנים הנוהגים בו. בספרים אלה מצויה היסטוריוסופיה המספרת את הסיפור המקראי מחדש ביחס לתפיסה של תכלית היסטורית נסתרת, וקושרת בין חלוקת זמן פרה־טרימיניסטית לסכמטיזציה מיסטית של פרישת ההיסטוריה. ההסתמכות על מלאכים והשוואת

13. דוגמה להשקפה מעין זו נמצא בספר היובלים ו, לילח "ויהי כל ימי המצוה הזאת חמישים ושתים שבתות ימים וכולן שנה תמימה זה חרות וקבוע בלוחות השמים. ואין לעבור בכל שנה ושנה ומשנה לשנה. ואתה צו את בני ישראל ושמרו את השנים כמספר הזה שלש מאות ושישים וארבעה ימים יהיו שנה תמימה ולא ישחיתו את מועדה מימיה ומחגיה כי הכל יבוא אליהם לפי עדותם ולא יאבדו וישחיתו חג... כי ידעתי אני ומעתה הנני מגידך ולא מלבי כי ספר כתוב לפני ותנתן בלוחות השמים חלוקת הימים כי ישכחו את מועדי ובריתי והלכו במועדי העמים אחרי שגגתם ואחרי אולתם; ויהיו אלה אשר יביטו אל הירח והוא ישחית את הזמנים הקבועים ויקדם משנה לשנה עשרה ימים; על כן תבאנה להם שנים אשר בהן ישחיתו ויעשו יום העדות לבוז ויום טומאה לחג ובלבלו כל ימי קודש בטמאים ויום טומאה ביום קודש כי יטעו בחודשים בשבתות בחגים וביובלים"

14. השוו: זוסמן, חקר תולדות ההלכה (הערה 12 לעיל). זוסמן העמיד על כך שמגילת מקצת מעשי תורה אנו למדים בבירור שהשיטה ההלכתית המקובלת על הכת היא השיטה המכונה בספרות חז"ל על שם הצדוקים.

כוהנים למלאכים, הרווחת בספרות זו, מאששת את ההנחה שספרים אלה נכתבו בידי חוגים כוהניים שהתפלמסו עם המציאות בת זמנם וחלקו על דעת הרוב, וביקשו אישור שמימי למסורות שאחזו בהם ועדות מלאכית מכרעת לנכונות דרכם ולאמיתות חישוביהם.

החיבורים ההלכתיים מקומראן מגלים בעליל שמחבריהם פרשו בשל מחלוקות לגבי נקודות מעשיות בפרטי הלכות בתחומי החיים הציבוריים; הלוח והמועדות, טומאה וטהרה, מקדש וקודשיו, כהונה ומתנות כהונה. ואילו החיבורים המיסטיים והאפוקליפטיים של חוגים אלה מלמדים כי מחבריהם התבססו על לוח שמש וקבעו פרה־דסטינציה מטא־היסטורית שקשרה בין העבר לעתיד ובין תולדות הכהונה לעתידה באחרית הימים. ספרים אלה, המאששים את טענותיהם בסיפורים מיתולוגיים, שנעמד עליהם להלן, מייחסים חשיבות ראשונה במעלה הן ללוח השמש והפולחני המבוסס על יחידות שביעוניות [שבת 7×1 , שבועות 7×7 , שנה של 52 שבועות $52 = 7 \times 7$] על שביעיות המתייחסות לשלוש עשרה השבתות בכל אחת מארבע עונות השנה, הקרויות דגלים או תקופות או פגועים, הנמדדות בתקופות של 91 יום [$91 = 7 \times 13$] ועל קביעת מועדים קבועים על פי הלוח השמשי הדורש מנין סדיר וקבוע של $365/4$ יום; והן ללוח השמשי המיסטי המונה את ההיסטוריה על פי העיקרון השביעוני מראשיתה ועד אחריתה. עיקרון שביעוני זה נקצב בקצים המתייחסים לתוכנית אלוהית שחילקה מראש את ההיסטוריה לפרקי זמן קצובים, שכן ההיסטוריה אינה אלא התגלות שלשלת קבועה וקצובה זו של שמיטות, שבועות ויובלים, המבטאת את הערובה להשגחה האלוהית מראשית הימים ועד אחריתם.

בכתבי קומראן, בספר היובלים ובספר חנוך על חלקיו השונים, חוזרים ונשנים שני סיפורים מיתולוגיים הקושרים בין נסיבות גילוי לוח הירח לבני האדם ובין נסיבות גילוי לוח השמש. גילוי הלוח הירחי נקשר עם סיפור חטא בני אלוהים ובנות האדם (בראשית ו, א־ד) שנודע כ"חטא

המלאכים הנופלים" או כ"ירידת עירי השמים". מיתוס זה, הנשנה במסורות השונות, מבאר את הרקע לעונש המבול במעשי החמס של הנפילים שנולדו כפרי זיווגם של בני אלוהים ובנות האדם¹⁵. אולם במסורות אלה מודגשת העובדה שכתוצאה ממעשי המלאכים שחטאו בהליכה בשרירות לבם ובמרד בסדרי האל וחוקותיו ושיבשו את הסדר האלוהי בכך שזיווגו זיווג אסור של בשר ורוח – נגלו לבני האדם סודות תקופת הירח או חשבון הלוח הירחי. [ברית דמשק 2, 18; חנוך א, פרקים וט; חנוך ב, דז; ספר היובלים ו].

לעומת המלאכים החוטאים שירדו משמים לארץ – שחטאו במעבר אסור מתחום הווייה אחד למשנהו, מעבר שהוא מנוגד לחוקיות העולם שנקבעה בידי אלוהים מראשית בריאתו, וגרמו לשיבוש סדר הזמנים ולהתעייט בני האדם ולהתפשטות לוח הירח, עולה חנוך בן ירד לשמים, (בראשית ה, כג) הופך מאדם למלאך ולומד את חוקות השמים, את סודות ההיסטוריה הנמדדת בשבעה שבועות ושבעה קצים ושבעה יובלים, ואת סודות לוח השמש ומלמדם לבניו המופקדים על סודות הכהונה¹⁶. חנוך הוא גיבורן של מסורות רבות העוסקות בלוח השנה השמשי, משום שהוא השביעי בשלשלת הדורות מאדם עד נוח, ומשום שמספר שנות חייו מקביל לימי לוח השמש, כאמור בספר בראשית ה, כג: "ויהי כל ימי חנוך חמש וששים שנה ושלוש מאות שנה ויתהלך חנוך את האלוהים ואיננו כי לקח אותו אלוהים". חנוך, הזוכה לעלות לשמים ולהשיג היקף ראייה

15. ראו: דבורה דימנט, "מלאכים שחטאו" במגילות מדבר יהודה ובספרים החיצונים הקרובים להן, דיסרטציה, ירושלים תשל"ד.

16. על ההיסטוריה המיסטית השביעונית בדברי חנוך ראו ספר חנוך א, צג א"א; על דמותו של חנוך ראו במבוא של הוגו אודברג לספר היכלות-חנוך השלישי. H. Odeberg, 3 Enoch, New York 1973; T.J. Milik, The Books of Enoch, Oxford 1976; ועיינו בחיבורה של דימנט (לעיל) ובמבואות לספר חנוך הראשון והשני במהדורת צרלסוורס. ספר חנוך מחולק לחמישה חיבורים עצמאיים אם כי יש ביניהם קרבת עניינים והשקפות.

קוסמי שלא זכה לו אדם לפניו או אחריו, מתואר בספר היובלים כעד הלומד את חוקות השמים מפי המלאכים וכבעל מקור הידע השמימי על הלוח, המלמדו בחזרתו לבני הארץ: "הוא היה הראשון בין בני אדם הנולדים על הארץ אשר למד כתב ומדע וחכמה והוא כתב את אותות השמים לפי סדר חודשיהם בספר למען יוכלו בני אדם לדעת עונות השנים לפי סדר כל חודש וחודש. הוא היה הראשון לכתוב עדות ויעד לבני האדם בני דורות הארץ ויפרש את שבועות היובלים ויודע להם את ימי השנים ויסדר את החדשים ויפרש את שבתות השנים כאשר הגדנוהו... ויהי עם מלאכי יי שש שנים ביובל ויראוהו את כל אשר בארץ ובשמים ממשלת השמש ויכתוב את הכל"¹⁷. במסורות השונות בספרות קומראן ובספרות החיצונית חנוך הוא כוהן וצדיק, עד והיסטוריון, סופר ואסטרונום, צופה העתיד, תייר שמימי וחוזה במרכבה. אולם היסוד המשותף בכל המסורות החנוכיות הקדומות הוא, שחנוך זוכה בחיי נצח על זמניים כדי לגשר בין הזמן המיתולוגי של ראשית הימים (הוא שריד מלפני המבול) לזמן האפוקליפטי של אחריתם, שכן הוא זה המעיד על ההיסטוריה הנפרשת ביניהם ונקצבת בקצים של שבועות ויובלים ומתחלקת לשבועות של לוח השנה השמי¹⁸. חנוך, הצופה את חזון העתיד לבוא וכותבו על לוחות השמים, הוא זה שנגלו לו סודות ההיסטוריה ומשמעות מהלכה וסיומה, הוא זה שגלו לפניו סדר הזמנים האלוהי וחוקיותו, הוא עד לכך שחוקיות מהלכה של ההיסטוריה תתקיים בכללה ותוצא אל הפועל – כפי שעולה במפורש מדברי ספר העירים, ספר

17. ספר היובלים, ד, יז"ח כא (תר' הרטום וכהנא).

18. השוו: גדעון פרסטר, 'גלגל המזלות בבתי הכנסת ומקומו במחשבה ובליתורגיה היהודית', ארץ ישראל, ספר יט, תשמ"ו, עמ' 233 הע' 6: "ידיעתו של חנוך את סודות הבריאה והיקום פורשה בין היתר בפרקי דרבי אליעזר פ"ח כמצביעה על העברת סוד העיבור מאדם הראשון לנוח וממנו ליתר אבות העולם והאומה. נראה שזו גם המשמעות האמיתית של רשימת אבות העולם מאדם ועד שם חם ויפת בכתובת עין גדי" [ב' מזר, 'כתובת על רצפת בית הכנסת בעין גדי', תרביץ מ (תשל"א) עמ' 22-20].

המשלים, ספר מהלך המאורות וספר החלומות, מאגרת חנוך, מספר היובלים ומהאפוקליפסה של השבועות.¹⁹ ידיעה זו קשורה בידיעת האסטרונומיה המיוחסת לחנוך בכל הספרות הקדומה, שכן ידיעת אותות השמים היתה קשורה בידיעת העתיד משום שחוקיות שני התחומים היתה משותפת או לפחות קשורה. כמי שנגלו לו סודות האסטרונומיה וההיסטוריה כאחת, אוצר חנוך בתוכו את כל ידיעת חוקיותו של מהלך הזמן האנושי הנקצב בקצים ובשבועות או בפרקי הזמן השביעוניים שהאל תיכן מראש למהלך ההיסטוריה. אין פלא שבספרות התנאים, המקדשת את לוח הירח, דמותו של חנוך, המגלם את הזיקה ללוח השמש, אינה נזכרת כלל, ובספרות חז"ל דמותו מעומעמת או מוצגת באור שלילי,²⁰ ברם, בספרות הקדומה ובספרות המיסטית חנוך הוא הגיבור המרכזי המגשר בין השמים והארץ.

בכמה מספרים אלה, כגון בספרי חנוך הראשון והשני ובספר היובלים, נקשר סיפור חנוך לגילוי של לוח מחזורי-פולחני, המבוסס על ציר אופקי המתייחס לימי השנה בחלוקה שביעונית קוסמית, וללוח קווי-מיסטי חד-כיווני המבוסס על ציר אנכי המתייחס לחלוקת הזמן מהעבר לעתיד בחלוקה שביעונית של שבועות יובלים וקצים בעלי משך היסטורי ידוע מראש, הנמנה מראשית הימים ועד אחריתם. גם לציר האופקי המחזורי וגם לציר האנכי הקווי יש דגמי תשתית בשמים, המזהים בין הזמן למקום או בין מבנה המקום הקוסמי לחלוקת הזמן המיסטי; בלוח האופקי מצויירים ימי השנה בדמות שנים-עשר שערים ושלוש מאות שישים וארבעה פתחים או חלונות, שמרכבת השמש נכנסת ויוצאת מבעדם [חנוך א, פרקים, עב"פ; חנוך ב, ו] ובלוח האנכי או בציר הקווי המתייחס לזמן ולמקום, מתבטא

19. ראו: יעקב ליכט, 'תורת העתיד של כת מדבר יהודה', ארץ ישראל, ת, תשכ"ז עמ' 63-70 והשוו דימנט (לעיל הע' 15) עמ' 117.

20. ראו: אפרים אלימלך אורבך, חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, מפתח בערכים חנוך ומטטרון.

העיקרון השביעוני הפרדיגמטי – בחלוקת ההיסטוריה לשבעה קצים המתייחסים לשבע שמיטות, שבעה יובלות, שבעה שבועות וכו' ובחלוקה שביעונית של שבעה רקיעים, שבעה היכלות, שבע מרכבות ושבעה דבירים. המקום המקודש בנוי משביעיות²¹, והזמן המקודש מתחלק לשבעה שבועות או לשבעה קצים הכוללים 490 שנה במסגרת ההיסטוריה הרגילה באפוקליפסה של השבועות, באיגרת חנוך ובצוואת לוי, או לעשרה יובלים הכוללים אף הם מניין זהה: $70 \times 7 = 10 \times 49 = 490$.

בספרות זו, הנאבקת על קדושת הלוח השמשי, נוצרת כרונוטופיה המחברת בין הבניית המרחב השמימי בשבעה היכלות ושבעה רקיעים, שבעה דבירים ושבע מרכבות (המשמרים זכרון מיסטי של המקדש הארצי) לבין הנצחת הזמן השמימי בלוח הארצי המחולק לשביעיות (שהתייחס במקורו לפולחן המקדש). הן המקום המקודש והן הזמן המקודש, המובנים על הציר השביעוני שראשיתו בשבעת ימי הבריאה – שבע כפול חמישים ושניים שבועות, או שבעה קצים ושבע שמיטות ושבעה היכלות ושבעה רקיעים – ממחישים בצורה מיתית נחרצת שאי אפשר לשנות בתבנית הזמן המיסטי והמקום הקוסמי ומטעימים את העובדה שהזמן אינו נתון לחישובי האדם אלא למקצב אלוהי נצחי. המלאכים הם המפרשים את הזמן המיסטי ואת המקום הקוסמי לצופה השמימי החורג מגבולות הזמן והמקום הארציים, כדברי חנוך: "כי האותות והזמנים והשנים והימים הראני אוריאל המלאך.." ודומה שהם קשורים למקדש ולכהונה בדרכים שונות, שכן הזמן המיסטי קובע את הלוח הריטואלי, (כפי שעולה בבירור מ"שירות עולת השבת" מקומראן, הקשורות כולן בעיקרון השביעוני) והמקום הקוסמי מתייחס לבן דמותו הפולחני (כפי שעולה מתפיסת

21. השו: קרול ניוסם, עורכת ומהדירה, שירות עולת השבת, ועיינו שם, קונקורדנציה בערכים שבע שבעה ובשבעה לתכיפות הופעת המספר שבע, השו פטר שפר, עורך, סינופסיס לספרות ההיכלות, סעיף 51 וראו בקונקורדנציה לספרות ההיכלות (פ' שפר עורך) בערך שבע.

שירות עולת השבת ומספרות ההיכלות). שניהם יוצרים במקום ובזמן בעולם העליון השתקפות קוסמית-מיסטית שביעונית של האידיאל הכוהני של המקדש התחתון ושל הלוח הנוהג בו.

לוח השמש השביעוני על חלוקתו האופקית והאנכית לשבתות, שמיטות ויובלות – ושבעת ההיכלות השמימים – על שבעת מרכבותיהם ודביריהם – ודמותו של חנוך הכהן השביעי – על שלוש מאות שישים וחמש שנותיו – עברו בגלגולים שונים מן הספרות המיסטית הקדומה לספרות המיסטית המאוחרת. שכן, תורת השמיטות הקבלית אימצה את פשר ההיסטוריה המבוסס על החלוקה השביעונית, כפי שמעידים כתבי הרמב"ן וספרות חוג התמונה וחיבורים מיסטיים נוספים. חנוך הוא מטטרון גיבורה של ספרות ההיכלות הלוקח את יורדי המרכבה למסע שמעבר לגבולות הזמן והמקום – מסע בשבעה היכלות ובשבעה רקיעים שבמהלכו הוא פורש לפנייהם את מהלך ההיסטוריה האנושית הרקומה על "פרגוד של מקום שהיא פרושה לפני הב"ה שכל דורי דורות העולם וכל מעשי דורות העולם בין שעשו ובין שעושיין עד סוף כל הדורות חקוקים בו"²².

בספרות ההיכלות, שחלק נכבד ממנה התחבר בידי חוגים ששמרו על זיקה עזה לזכר המקדש ולכהונה במאות הראשונות אחרי הספירה²³, אחרי שהוכרע המאבק על הלוח ולאחר החורבן, עדיין נמצא תיאורים מיתולוגיים העומדים בסימן לוח השמש ומושפעים מהחלוקה השביעונית ביחס למבנה השמים ולדמות המלאכים: "זה גבהו כרום שבעה רקיעים וזה גובהו כרום שבעה רקיעים זה כנפיו כימות השנה וזה כנפיו כימות השנה... שיעור כל אות ואות שהן כותבין

22. ספר היכלות, סינופסיס, סעיף 64. השוו רחל אליאור, מהדירה, היכלות זוטרת, עמ' 62–63.

23. על זיקתה הכוהנית של ספרות ההיכלות ראו: רחל אליאור, 'בין ההיכל הארצי להיכלות העליונים – התפילה ושירת הקודש בספרות ההיכלות', תרביץ סד, ג (תשנ"ה).

שלש מאות ושישים וחמישה פרסאות"²⁴; "מריצין גלגל חמה ברקיע שלוש מאות ושישים וחמשת אלפים פרסאות בכל יום ויום"²⁵; "וכל כנף וכנף כמלוא עולם וקבע בי שלוש מאות ששים וחמשת אלפי עינים וכל עין כמאור הגדול"²⁶.

לא רק בספרות העת העתיקה נמצא התייחסות רחבה ללוח ולמשמעויותיו השמימיות והארציות אלא גם בספרות הקבלית לדורותיה נמצא דיונים מקיפים על משמעותם המיסטית של השמיטות והיובלים הקוצבים את שבועותיה ומועדיה של ההיסטוריה בין הבריאה לגאולה.

לוח השנה המחזורי, הקושר בזיכרון ובטקס בין העבר להווה, ולוח השנים המיסטי, הקושר בסיפור ובמיתוס בין ראשית ואחרית, מבטאים את גלגוליו השונים של הניסיון לקבוע את העיקרון המספרי המשותף לשמים ולארץ. בלוחות אלה נמצא את הקשר בין המחזוריות השביעונית המשותפת לאל ולאדם ובין הניסיון להעניק משמעות מובנית לזמן ולהיסטוריה ולחלצם משרירותיות חסרת פשר ולתת ביטוי פולחני לדרך שבה מתקשרים חלקיו השונים של היקום לעולמו של האדם. דומה שיש זיקת גומלין בין העובדה שהלוח המחזורי-פולחני – הקושר בשבועות ובמועדים בין ההווה לבין הזיכרון המשותף המתייחס לעבר – שרד בתהפוכות העיתים והתקיים במשך אלפי שנים בכל קהילות ישראל, לבין העובדה שהלוח הקווי-המיסטי – הפורש את משמעותה הידועה מראש של ההיסטוריה מן העבר אל העתיד בשבועות ובשמיטות בקצים וביובלים – פרנס את תקוותיו של העם היהודי בין גלות לגאולה וסייע בידו לממשן.

24. סינופסיס 29. השוו: "אמר ר' ישמעאל אמר לי מטטרון מלאך שר הפנים ארבע חיות נגד ארבע רוחות כל חיה וחיה כמלוא עולם כולו וכל אחד ואחד יש לו ארבע פנים.. וכל אחד ואחד יש לו ארבע כנפיים... שיעורם של פנים מאתים וארבעים ושמה פנים ושיעורן של כנפים שלש מאות ששים וחמשה כנפים" [שם, סעיף 32].

25. סינופסיס, סעיף 22.

26. שם, סעיף 12.

מהדורות החיבורים מתקופת בית שני הבאות במאמר

- ברית דמשק , מגילת מדבר יהודה, עורך א"מ הברמן, תל אביב 1959
- חנוך האתיופי [חנוך א] הספרים החיצוניים, עורך אברהם כהנא, תל אביב תש"ך², א, עמ' יט-קא
- חנוך הסלאבי [חנוך ב] הספרים החיצוניים, עורך אברהם כהנא, תל אביב תש"ך², א, עמ' קב-קמא
- ספר היובלים , הספרים החיצוניים, עורך אברהם כהנא, תל אביב תש"ך², עמ' רטז-שיג
- צואת לוי , צוואות השבטים, הספרים החיצוניים, עורך אברהם כהנא, תל אביב תש"ך², הספרים החיצוניים, מתורגמים ומפורשים ע"י א"ש הרטום, תל-אביב 1980
- T.J Milik, Books of Enoch, Oxford, 1976. James Charlesworth, (ed). The Old Testament Pseudepigrapha, Vol.I
- מגילת מלחמת בני אור בבני חושך , עורך ומהדיר יגאל ידן, ירושלים 1957
- מגילת המקדש , עורך ומהדיר יגאל ידן, ירושלים תשל"ה
- סרך היחד , מגילת הסרכים, עורך ומהדיר, יעקב ליכט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 235-238
- שירות עולת השבת , מהדירה ועורכת קרול ניוסם
- Carol Newsom, Songs of the Sabbath Sacrifice A Critical Edition, Atlanta 1985
- Hugo Odeberg, 3 Henoch, New York 1973
- ספר היכלות-חנוך השלישי, סינופסיס לספרות ההיכלות, עורך פטר שפר, טיבינגן 1981, סעיפים 1-81.
- קונקורדנציה לספרות ההיכלות, עורך פטר שפר, טיבינגן 1984.
- היכלות זוטרת'י, עורכת ומהדירה רחל אליאור, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, מוסף א (תשמ"ה)